

Марыля Пятрэнка,
студэнтка філалагічнага факультэта БДУ,

Г. К. Ціванова,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства БДУ

МОВА ТВОРАЎ БЕЛАРУСКАЙ ДРАМАТУРГІІ ХVІІІ СТАГОДДЗЯ

Апошнім часам людзі сталі больш цікавіцца мовай сваіх продкаў. І гэта датычыць не толькі навукоўцаў, філолагаў, а прадстаўнікоў розных прафесій. Выдатна, што людзі неабыякавыя да сваіх каранёў. І выдатна не толькі з пункту гледжання патрыятызму. Можа, гэта цікавасць дапаможа захаваць усё тое моўнае багацце, якое назапасілі нашы продкі.

Цікавасць да народных гаворак – з’ява не новая. Так, яшчэ ў ХVІІІ ст. з’яўляліся драматычныя творы на літаратурных мовах (царкоўнаславянскай, польскай і інш.) з дыялектнымі ўключэннямі або нават цалкам творы на гаворцы. Мэта – стварыць моўную характарыстыку персанажа. Так, не надта адукаваны селянін становіцца пазнавальным праз сваю мясцовую гаворку, праставатыя выразы, грубаватыя слоўцы. Гледачам падобных спектакляў у ХVІІІ ст. было зразумела, цікава і смешна. Што ж да сучасных даследчыкаў мовы гэтых твораў, то ў іх цікавасць выклікае стан жывой беларускай мовы тры стагоддзі таму, а таксама спосабы перадачы дыялектных асаблівасцей праз выкарыстанне кірыліцкай або лацінскай графікі пры адсутнасці арфаграфічных нормаў. Чаму так?

Беларускамоўная (па сутнасці макаранічная) драматургія ХVІІІ ст. – гэта камедыйныя творы, напісаныя вучнямі і выкладчыкамі ў навучальных установах, дзе выкладаліся, апрача іншага, прадметы «на латыні, царкоўнаславянскай, польскай мовах» [2, с. 94]. Таму аўтарскія рэмаркі пішуцца на афіцыйнай мове, а рэплікі персанажаў адлюстроўваюць іх нацыянальную прыналежнасць, сацыяльны статус і г. д.

Для аналізу намі абраны тэксты з розных тэрыторый: інтэрмедыя «Вакханалія» з Гродзеншчыны, «Камедыя» Каятана Марашэўскага

з Полаччыны («месца стварэння – Забельская калегія – указана на тытульнай старонцы» [2, с. 94]), інтэрмедыі «Селянін на споведзі» і «Селянін у касцёле», узятых са зборніка Смаленскай семінарыі. «Вакханалія» і «Камедыя» напісаны лацінкай польскай мадыфікацыі, Смаленскія камедыі – кірыліцай.

Дыялектныя адрозненні прасочваюцца на розных моўных узроўнях, але мы абмежаваліся разглядаць фанетычных асаблівасцей і засяродзіліся менавіта на тых асноўных рысах, якія адрозніваюць як беларускую мову ў цэлым, так і яе асобныя гаворкі: дзеканне, цеканне, аканне, яканне, ужыванне [ў] на месцы [л], ужыванне [ў] на месцы [в], падаўжэнне зычных у інтэрвакальным становішчы, зацвярдзенне [р], [ж], [ш], [ч], [ц] і асіміляцыйная мяккасць.

Аканне ў «Камедыі» Марашэўскага і ў інтэрмедыі «Вакханалія» ў пачатку і ў сярэдзіне слова адлюстроўваецца досыць часта (85,07 % і 83,43 % выпадкаў адпаведна): *adzin, Aciec, padapruć* (К.); *u halawie, barady* (В.). Адметным з’яўляецца цалкам паслядоўнае адлюстраванне гука [о] ў канцавым адкрытым складзе ў «Вакханаліі»: *lichu, hetaho, sieno, krepko*, радзей [э]: *Boże* – вымаўленне, характэрнае для Гродзеншчыны. У Смаленскіх камедыях дакладнай перадачы акання перашкаджае арфаграфічная кірыліцкая традыцыя, «пры гэтым аўтар адчувае асаблівае вымаўленне рэдукцыі ненаціскных галосных і перадае іх напісаннем літары *ы* пасля цвёрдых зычных на месцы дыялектнага рэдукаванага гука (<[э], [о]): *кажытца, кыли* <...> і літары *и* пасля мяккіх: *ци ни пападзътца, знашца*...» [3, с. 94].

Яканне ў «Камедыі» сустрэлася нам у 38,02 % патэнцыйных пазіцый (*ciapier, niaszczaście, na ziarni, nia budu*), 61,98 % выпадкаў пішацца з *e* (*niechay, smiejatca, bieda, cieper, nie meli*). У «Вакханаліі» дадзеная з’ява адлюстроўваецца ўжо больш паслядоўна (71,8 % выпадкаў): *zbiasilisia, niachay, mianie, ciaper*. Традыцыйна-марфалагічнае напісанне, апрача іншага, назіраецца ў часціцы *не* (*nie baczu, nie son, nie byu*).

Інтэрмедыя «Селянін у касцёле» ўтрымлівае 92,11 % пазіцый з яканнем (*ня бывши лих, дзяревня, мяня*), а «Селянін на споведзі» – 93,94 % (*ускрасенья, тьяперь, побядзителю*).

Сярод кансанантных фанетычных з’яў найперш прыцягвае ўвагу перадача [ў] на месцы [в] ці [л]. Варта адзначыць, што графемы ўласна для [ў] мы, вядома, не знойдзем, аднак аўтары (перапісчыкі) тэкстаў лацінкай ужываюць тут літару *и*, кірыліцай – *в* (<*у*) і *у* (<*в*).

У «Камедыі» Каятана Марашэўскага на месцы [л] гук [ў] сустракаецца ў 96,28 % выпадкаў (*zagrasyu, pahubiu, nahadziuse, daugu, maiczać*). Як відаць з прыкладаў, большасць такіх замен адзначана ў дзеяслоўным суфіксе прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку. У «Вакханаліі» такая замена бачыцца нам цалкам паслядоўнай (*nie prabawau, zastau, pouino, nie dażdau*). У інтэрмедыі «Селянін у касцёле» ў 8,33 % захоўваецца традыцыйнае напісанне (*был*). У астатніх 91,67 % літара л на пісьме замяняецца на в (*обчипався, быв, вякнув*). Прыкладна такая ж сітуацыя і ў інтэрмедыі «Селянін на споведзі». Назіраецца паслядоўная замена літары л на в (*паднявь, зачавь, привизався*).

Гук [ў] на месцы [в] у «Камедыі» мы сустрэлі ў 95,1 % выпадкаў (*krou, dauno, wieroukaiu, zdarou*). У інтэрмедыі «Вакханалія» мы назіраем 93,56 % адлюстравання [ў] (*w mazgouni, nie idzi u czubki*). У 27,27 % выпадкаў гук [ў] выражаецца ў інтэрмедыі «Селянін у касцёле» праз замену літары в на у (*нидалёка у Навинах, идзи у Любавичи, усе*). Сустракаецца і адваротнае: літара у замяняецца на в, відаць, з той жа мэтай (*вжо*). Пры гэтым у 72,73 % выпадкаў захоўваецца літара в (*правды, з маскалёв, з монистов, взялии*). У інтэрмедыі «Селянін на споведзі» назіраецца замена літары в на у ў 55,6 % выпадкаў (*весь у матку, ускрасенья*). У 44,4 % патэнцыйных пазіцый замена не адбываецца (*блиновъ*) з прычыны арфаграфічнай традыцыі.

Перадачу дзекання і цекання ў «Камедыі» Марашэўскага можна назваць паслядоўнай: мы маем 99,6 % выпадкаў адлюстравання гэтых з’яў на пісьме (*pojdzieć, z dzierawa, zdzieretca, idzi, prapadzi, hledzieusie, widzisz, dacierplu, aszukać, treci, scienu*) і ўсяго 0,4 %, дзе дзеканне магло б быць (і ёсць у сучаснай беларускай мове), але ж адсутнічае (*dmuchać*), хаця, магчыма, такое напісанне адлюстроўвае мясцовае вымаўленне (гл. слоўнікавы артыкул «дмухануті» ў слоўніку [2, т. 2, с. 75]). У «Вакханаліі» адлюстраванне дзекання цалкам паслядоўнае (*siadzicio, radziusia, dzieiecsa, budzie*), цеканне таксама на 100 % паслядоўнае (*cicho, wiarcić, daycie, boyciasia, baćka*). У інтэрмедыі «Селянін у касцёле» мы назіраем дзеканне ў 91,66 % ад патэнцыйна магчымай колькасці (*пападзетца, падзись, дзяревня, гаспадзин*), цеканне – у 92,59 % (*бацька, зачуць, цяперь, знацца, хрысціянин*). У інтэрмедыі «Селянін на споведзі» перадача дзекання складае 97,33 % ад патэнцыйна магчымых пазіцый (*Господзи, людзіом, дзяця, побядзителю*), а цеканне – у 90,31 % (*на ссвѣцѣ, аницѣ, цѣрихѣ, припячець, дзяця, цяперь*,

шарсцинки). Такім чынам, нягледзячы на асобныя выпадкі традыцыйных напісанняў у кірылічных тэкстах (*ведаеть, бязделлимъ*), можна гаварыць пра ўспрыманне гэтай з’явы тагачаснымі аўтарамі / перапісчыкамі як самай адметнай асаблівасці гаворкі беларуса.

Што да адлюстравання зацвярдзення гукаў [р], [ж], [ш], [ч], [ц], то лацінка польскай мадыфікацыі перадае мяккасць зычнага на канцы слова ці перад наступным зычным з дапамогай дыякрытычнага значка, а перад галосным – напісаннем літары *i*; пры гэтым гук [l] мяккі, а цвёрдасць яго перадаецца літарай *l* (*tluścieć*). Дзякуючы гэтай графічнай асаблівасці лёгка вызначаецца мяккасць і цвёрдасць зычных.

У кірыліцы ж спецыяльных дыякрытыкаў для гэтай мэты не існуе. Мяккасць пазначаецца праз напісанне *i, e, ю, я, ь* і дыграфу *іо* пасля зычных. У нашых тэкстах літара *э* не ўжываецца, а таму яе функцыі можа выконваць літара *е*. Такое напісанне не ў поўнай меры паказальнае, у адрозненне ад напісанняў з *i, ю, я, іо*. Аднак і напісанне побач з шыпячымі *и, а* не *ы*, таксама традыцыйнае, таму і тут узнікаюць пытанні. Традыцыйнымі можна лічыць напісанні тыпу *обчипався, любавичи, гуляючи, мужика, ня бывши, уже, прилежин*, а таксама напісанні праз літару *щ*: *не пропуцу, з мудрацими, священник*. Пры гэтым напісанне *о, а* на месцы этымалагічнага [e], *ы* на месцы тадыцыйнага *и, ь* на месцы *ь* выразна сведчыць пра наяўнасць зацвярдзелых шыпячых у гаворцы: *чаго, вжо, ничего, знашов, кажытца, харашы, нгъпознашиъ, вгъдаешъ*.

Слоў, у якіх гукі [р], [ж], [ш], [ч], [ц] не з’яўляюцца зацвярдзелымі, мы ў «Камедыі» Марашэўскага не выявілі (*ad kurey, treśni, biery, ciepier, lażeć, daużey; z szelmami, waszeć; nie czuwać, krycyć, szczeraja; ad cepa, cybuli*). Тое самае і ў «Вакханаліі» (*perespisia, dureiuć; biażycie, miżyk, muszu; czuiu; cepa*).

У інтэрмедыі «Селянін у касцёле» паслядоўна перадаецца характэрны для паўночна-ўсходніх гаворак [р’] (*забрызгаюць, хрысціянин, тиряпечку, гарельй, дзяревня*). Тое самае мы назіраем у інтэрмедыі «Селянін на споведзі» (*присквариць, тяперь, берясценъ, трехъ*).

Падаўжэння зычных у інтэрвакальнай пазіцыі ў «Вакханаліі» мы не назіраем (*swinia, zboża*), бо яго няма і ў гаворцы, якая легла ў аснову мовы твора. А вось у «Камедыі» падаўжэнне на пісьме адлюстравана ў 30 % выпадкаў (*da zbawiennia, zuccio, na pierasierahanija*). У астатніх 70 % патэнцыйных пазіцый мы бачым у тэксце толькі адну літару (*swinia, zboża, pa*

sumleniu, picia). У інтэрмедыі «Селянін у касцёле» цалкам адлюстроўваецца падаўжэнне (*бязделлимь*), а ў інтэрмедыі «Селянін на споведзі» ў 80 % напісанне супадае з арфаграфічнай традыцыяй (*ускрясенья, богамолья*).

Асіміляцыйная мяккасць у «Камедыі» пазначана толькі ў 29,63 % магчымых пазіцый (*nieszczęśliwojo, świnia, śpewau, treśni*), 70,37 % засталіся без пісьмовага адлюстравання (*zapazniusia, smiejatca, zmiluysia, wozmieć*). Тэкст адлюстроўвае амаль выключна змякчэнне гука [с] і ні разу не паказвае змякчэнне [з]. У «Вакханаліі» на выпадкі адлюстравання асіміляцыйнай мяккасці прыпадае 16,67 % (*budźcie*), у 83,33 % гэта з'ява не сустрэлася (*swidrom, cwierdo, na pascieli, chresciane, smieiaciosia*). Пры аналізе такіх напісанняў трэба ўлічваць, што і сама польская графіка-арфаграфічная сістэма ў XVIII ст. знаходзілася ў працэсе ўнармавання. У інтэрмедыі «Селянін у касцёле» мы не бачым адлюстравання асіміляцыйнай мяккасці на пісьме (*хрысціянин, в свисцелачки*). Відавочна, тут моцна ўплывае пісьмовая традыцыя. Тое самае і ў інтэрмедыі «Селянін на споведзі» (*попясмянному, Свирид*). Аднак цалкам верагодна, што менавіта гэта асаблівасць вымаўлення абумовіла незвычайнае падвойнае напісанне ў слове *на свѣтъѣ*.

Такім чынам, мы бачым, што адны з'явы праявіліся ў большай колькасці пазіцый (напрыклад, дзеканне і цеканне), а іншыя ў значна меншай (напрыклад, асіміляцыйная мяккасць і падаўжэнне). Прычыну гэтага мы бачым перш за ўсё ў графічнай сістэме. Так, кірыліцкая сістэма ў пэўнай ступені працягвае кніжна-славянскую традыцыю, таму не паказвае беларускую асіміляцыйную мяккасць, непаслядоўна перадае аканне і г. д. Польская традыцыя напісання ўплывае і на беларускамоўныя запісы (таму не так многа якання ў пераднаціскай часціцы *nie*, непаслядоўна перадаецца падаўжэнне і інш.).

Драматургія XVIII ст., вядома ж, адрозніваецца ад драматургіі сённяшняй. Не ўсё мы змаглі б цяпер паставіць у тэатры і знайсці на тое ўдзячнага глядача. Але ж ад таго драма тых часоў не робіцца горшай або менш важнай. Без яе не было б сённяшняга тэатра, а асаблівасці жывой гаворкі XVIII ст. не былі б для нас зафіксаваныя. Кожны аўтар перадаваў не проста абстрактную «сялянскую гаворку», але сапраўдныя дыялектныя адметнасці сваіх рэгіёнаў. Так, дзеканне і цеканне выявіліся як агульнабеларуская з'ява: ні ў адным творы адсотак іх адлюстравання не ніжэйшы за 90 %. Іншыя ж з'явы сталі дыферэнцыяльнымі рысамі пэўнай

тэрыторыі. Падаўжэння зычных няма ў «Вакханаліі» (Гродзеншчына), але ў астатніх творах яно назіраецца ў той ці іншай ступені. У «Камедыі» і «Вакханаліі» [р] зацвярдзелы, а ў смаленскіх камедыях ёсць і [р], і [р’]. У «Камедыі» аканне недысімілятыўнае, у смаленскіх інтэрмедыях – дысімілятыўнае.

Такім чынам, вывучэнне гутарковых асаблівасцей твораў беларускай драматургіі XVIII ст. з’яўляецца не толькі цікавым ў плане даследавання пэўнага этапу фарміравання графіка-арфаграфічнай сістэмы, але і важным у плане фіксацыі жывых гутарковых рыс розных рэгіёнаў Беларусі, што ў сваю чаргу неабходна для гістарычнай дыялекталогіі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Акадэмія навук БССР, Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа; пад рэд. Р. І. Аванесава. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963. – 353 с.

2. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. – Т. 1–5. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986.

3. Ціванова, Г. К. Да праблемы высвятлення дыялектнай асновы твораў беларускага пісьменства XVIII стагоддзя / Г. К. Ціванова // Беларускае слова: дыялектнае і запазычанае: зб. арт. па матэр. навук. чыт., прысв. пам. Е. С. Мяцельскай (Мінск, 26–27 крас. 2011 г.) / пад аг. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск: Права і эканоміка, 2011. – С. 94–98.